

նար պետութեան Բուլղարները, որոնք ստարին Դանուբին եզերքէն անդադար յառաջ կը քաշէին դէպի Հեմուս թերակղզին: Այս սպառնացող վտանգին առջեւ առեւտրու համար անհրաժեշտ էր Թուրքիոյ սահմաններուն վրայ եւս բանակաւորել մ'ունենալ որով միայն կարելի էր Մայրաքաղաքը հրեւիսային թշնամիներէն պաշտպանել: — Եւրոպիոյ գումարտակներ կը վերաբերէր նաեւ Իւլիւրիոյ կուսակալութիւնը:

գ. Արեւմտեայ:

Ա. Իտալիան Բաւարիան (թէմա՝ *Italien*). Իտալիոյ զորաբանակը բաժնուած էր երկու զնդի՝ Հռոմէական ու Բաւարական: Այս զնդերուն ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնը կը վարէր Իտալիոյ Վեցերորդայեանը, որ միանգամայն Պատերի տիրադուր կը կրէր իւր վրան: Յետադիմանոսի մահուցէն ետքը Սիկիլիա եւս Իտալիոյ մասը համարուեցաւ, եւ գրեթէ ամբողջ Իտալիոյ զար զինուորական յարաբերութեանց մէջ — առի չգոյժ Պատերի, Իտալիոյ Վեցերորդայեանին իշխանութեան տակն էր: Այս է պատճառը, որ երբ 668ին Մովսէս Հայազգի զորավարին հրամանատարութեամբ՝ Սիկիլիա ընդգրկեմ Սարաքինոսաց զորուած Արեւելեան զումարտակը՝ իւր հրամանատարութեան Սիկիլիոյ դահլէզը կը բազմցնէ, Իտալիան ու ասորիական զնդերը զինքը գահակէց ընելու համար Սիկիլիա կը յարձակին: Առաջին անգամ Ը. դարուն Սիկիլիա Պատերի մը տակ իւր սեպհական կամ տեղային գունդն ունեցաւ, զուցէ թերեւս Սարաքինոսաց յարձակմանց դէմ կղզին պաշտպանելու համար:

Բ. Աֆրիկան Բաւարիան (Exercitus Africanus). — Կարճեզնի առումէն ետքը (698ին) ասորիական Վեցերորդայեանութեան կենդրոնական բանակաւորը Սեպտեմ (Սեուտա) էր փոխադրուած, որուն անուամբը գունդն ալ Սեպտէնեան (Septensiani) անուանուեցաւ: Աֆրիկէի Վեցերորդայեանին ունեցած իշխանութիւնը կը տարածուէր Աֆրիկէի մնացեալ գաւառներուն, Բաւարեան կղզեայ ու Սարգինիոյ զնդերուն վրայ: Սպանիա Արաբացիներէն նուաճուելով՝ Սեպտեմ եւ Բիւզանդացուց ձեռքէն յափշտակուեցաւ. սակայն Արեւելեան հովանական պետութիւնը գեւ. 150 տարի Սիկիլիան իւր իշխանութեան տակ կրցաւ պահել: Աֆրիկէի Վեցերորդայեանութեան այս վերջին մնացորդը՝ Միլիւսէ Բ.ի (820—829) եւ Թեոփիլոսի (829—842) խայրութեան ժամանակ զարձակ Վեցերորդայեանի մը ձեռքը կը կառավարուէր, որ իւր նախին՝ Վեցերորդայեան Աֆրիկեան, անունն իբր տիրապետ իւր վրան կը կրէր:

գ. Ծովային բանակաւորում:

Ձ. դարը յունական նաւազորուն գիւցազանց դարը ծանցուած է: Մուսլիմ գամակացին, որ ջուլն իսլամիստութեան վար առած էր, ամէն ինչի ի գործ դրաւ, որպէս զի Արեւելեան հռոմէական պետութեան մայրաքաղաքը ձեռք ձգէ, գիտնալով որ, այն ժամանակ միայն իսլամութիւն իւր բարձրութեան գագաթնակէտին պիտի հասնէ, երբ երկիւյսին իմաստութեան վրայէն խաւը վար կ'առնէ:

նուի: Առ այս օգնական էին իրեն՝ Ասորիք, Եգիպտոս եւ Պնտապոլիս, որոնք երբեմն յունական եպարքոսութիւններ էին: Այսու ամենայնիւ Արաբացուց ամէն փորձն ապարդիւն մնաց: Կալիֆիւրոս հեղեպոյսեցի ծարարապէս իւր հնազանդ «յունական կրակովը», Հազարայեց նաւատորմը Կ. Պոլսոյ պարսպաց առջեւ հրոյ ծարակ տալով սղնջաուց: Պետութիւնը բնականաբար նաւազորուն ցոյց առած այս դիւցազն գործը չէր կրնար անվարձ թողուլ. իրօք ալ այն ժամանակն սկսեալ ծովային զօրքը, բայց գլխաւորաբար պաշտօնակալները, պետութեան մէջ ազդեցիկ դիրք սկսած էին ունենալ: Հաւատարմին ընդհանուր հրամանատարներն եւս շատ անգամ Պատերի տիրադուր կը յորջորջուէին, սակայն ոչ միշտ, այնպէս որ ծովակալ մ'իւր ատորձանին զօրութեամբը միանգամայն Պատերի տիրադուր չէր կրնար վրան, ինչպէս միւս վեց բանակաւորութեանը հրամանատարները կամ ընդհանուր զորավարները, զորոնք վերը տեսանք:

Ծովային թիւքը Պամփիլիոյ, Լիւկիոյ, Պիսիւրիոյ մէկ մասին եւ հարաւային Կարիոյ վրայ կը տարածուէր:

Մինչեւ հոս բուռնուներն համառօտ ի մի ամփոփելով, Եւստատիանոս Բ.ի ժամանակ, Է. դարուն վերջերը՝ բանակաւորութեանը հրամանատարներուն ունեցած տատիճանն ու յորջորջումը հետեւեալն էր.

1. Կոսմոփիլոսի — Պատերի.
2. Ջօրավար Արեւելեան բանակին — Պատերի.
3. Ջօրավար Հայկական բանակին — Պատերի.
4. Ջօրավար Թրակեան բանակին — Պատերի.
5. Վեցերորդայեան Իտալիոյ — Պատերի.
6. Վեցերորդայեան Աֆրիկէի — Պատերի.
7. Ծովակալ նաւազորուն (στρατηγὸς τῶν Καραβιστάνων).

(Էքստանսիւն)

ՊՐՈՓ. Է. ԳՆԼՅՐ

ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՑՆԵՐ

Ա.

Հ. Ղեւնդ Ա. Ալէշն:

Սգաց բովանդակ ազգէ իւր այն մեծ զաւկին մահը, որ տեղի ունեցաւ յամի 1901, Նոյեմբեր 22: Այն շատ սիրուած գէմբերն էր, «Կառահայտ» անունով ծանօթ ամէնուս: Թերթերն եւ երախտագէտ մոլերը՝ մեզի պէս զգածուցան ու յայտնեցին իրենց որոին կակիծն այլեւայլ ցոյցերով: Թրքահայ մասնու միայն զրեթէ անգղայ մնաց, որուն պատճառը թերեւս ծանօթ ըլլայ: Մենք մեր խոստումն կատարելու եւ մեր յարգանքը մատուցանելու դիտմամբ՝ թերթիս այս էջը կը նուիրենք մեր իրօնակից աւագ եղբոր յիշատակին, որուն միշտ համակարգը ու սէր աւածած էինք, եւ

անոր սիրելի անունը՝ տարիներ յառաջ արդեն մեր մատակարարներն հայկական բաժնին ձեռքանակ վրայ՝ իբր մեծ մատնագիրն՝ գրուած էինք, ուր իբրեւ ներկայացուցիչ հայազգիական այլեւայլ բաժնիներու՝ կը փայլէին կարգաւ Է. Գաթրեան, Գ. Բ. Ալտանեան, Է. Մ. Ա. Գեղեցեան, Գաթման-Քաթիկ-պա, Գաթմի իւն, Ա. Ս. Տոպալսկայ մատնագիրներու անունաց հետ մէկ անկիւնը գրաւած կը կենայ խոշոր տառերով՝ ԱԼԻՇԱՆ:

Կը սպասէինք կենսագրական ու գրական ընդարձակ տեղեկութեանց, ինչպէս ժամանակին դրած էինք: Ընդունեցանք՝ Գեղեցեանին, երկրորդ թիւը, — ամբողջ Է. Ալիշանի յիշատակին նուիրուած, — ուր Է. Թորոսեանի բաւական ժամանակէ ի վեր գազար առած կարող չէրէն կ'ուրուագէն Նահապետին՝ «գործն կենաց մի քանի աչքի զարնող կէտերը, եւ անոր մեծ նկարագրին կամ ընտանեկան մի քանի խոշոր գծերը»: Գեղեցեանը արդէն թէ Ալիշանի ափսոսելի աշխարհիս լոյսը տեսած էր 1820 յուլիս 18ին, իւր պատանեկան հասակին մէջ աշակերտած էր մեր խնայող եւ անհոգի Է. Վերմանեանի Է. Մալքեանի մէջ Գ. Պոլիս: Անգամ եղած էր Ս. Ղազարու Միաբանութեան 1838 Յունուար 28էն սկսեալ. Քաջանայ ձեռնագրուած՝ 1840 Յունիս 7: Մուրատ-Ռաֆայելեան վարժարանի ուսուցչութեան եւ տեղաւորութեան պաշտօնները մեծ փայլով կատարած էր: Կարեւոր ինքնուրոյց համար՝ Եւրոպայ քանի մ'անգամ ճանապարհորդութիւնները քննած էր, երկրորդ նպատակ մ'ալ ունենալով՝ եւրոպական զանազան քաղաքաց մէջ գտնուած հայերէն ձեռագրաց յիշատակարաններն օրինակել:

Համբաւանութիւնն իւր մեծ առաքելութիւնները: Արժանատի հայրենաւոր գիտնական մըն էր. օրինակ ինչպէս՝ ճշգրիտ կարգապահութեան, նոյնպէս անգուշ ընտանեկանութեան: Այս ամեննքն ծանօթ է: Բայց մենք կը բաղձայինք ունենալ եւ կը սպասենք իւր գործունէութեան եւ փորձող վայր ընդարձակ տեղեկութիւն, լիակատար կենսագրութիւն մը:

Է. Ալիշան աշակերտական գրասեղանին հրաժեշտ ապէն վերջը բաւական ատեն իւր գրական գործունէութիւնը նախ առաջ, «հում իւրիւթ», ժողովընդ միջոց կենդանացնուած էր, որոնց վրայն ապագային պիտի ձեւեր իւր այն պատկառելի հատկութիւնները, որոնցմով իր անունն անմահացանար: Ասով կրցած էր անսպառ նիւթ հաւաքել հայ այլաբարհի ամէն անկեան եւ մասին, ըլլայ տոհմային ըլլայ օտար (մանաւանդ ուղեգրական) աղբիւրներէ: Անխոն՝ աշխատութեամբ, անգուշ ու անգաղար գործելով՝ այնպիսի գործեր արտադրեց, որոնց արժեքը միշտ տեւական պիտի մնայ: Բազմաթիւ են իւր գործութիւնները, ընդհանրապէս ամենուն ծանօթ: Բնասիրական տեսակետով թանկագին են իւր համագրութիւնը «Շիրակի», «Սխուռնի», «Այրարատի» եւ «Սիսական» արձիգ մէջ իւր մեղադրանք գործունէութեամբ՝ ապագայի ու ձեռագիր աղբիւրներէ քաղած՝ տեղագրական կամ պատմական տեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ ժողովրդով՝ քովէ քով բերած, քննասեր մտաց մեծ

գիւրութիւն եւ ահագին ծառայութիւն մատուցած է: Է. Ալիշան ինքնագիր ու թարգմանական շատ գործեր ունի, որոնց ստուար թիւուն յիշեցինք միայն պիտաւորները: Երիտասարդական աշխարհ հասակին մէջ յօրինեց «Նուագներն» եւ «Յուշիկները», որոնցմով Է. Ալիշանը հին ինքնագիրներէ երգող բանաստեղծի մը համբաւն հանեց, բիւրաւորաց սիրտն ի թունդ հանելով:

Բ.

Պրոֆ. Ա. Գ. Կարրիէ:

Պրոֆ. Ա. Կարրիէր քաջ հայազգետն եւս՝ բնութեան սովորական օրէնքին հպատակեցաւ: Հայ գրականութիւնը կարրիէի մահուամբ՝ մեծ բաց մը, անփոխարինելի կորուստ մը կ'ունենայ: Հանգուցեալ հայազգետն մեծ գեր մը խաղաղած է մեր գրականութեան մէջ. բարբորիկն նոր տապալել էր բանալով ծիւ, դարու վերջին տասնամակնին մէջ, իւր շարք մը հետաքրքրական հետազոտութիւններով եւ քննութիւններով: Պրոֆ. Կարրիէի սրամիտ քննութիւնները Հնագիւ Ամբիւրի ընկերացուց շատ լաւ ծանօթ են, որոնք գրեթէ ամբողջ Մովսէսի խորհրդացոյ շուրջը կը դառնային, խորենացոյ պատմութեան վաւերականութիւնը, արժանահաստութիւնը, գրութեան ժամանակն եւ աղբիւրները քննելով, իւր այս ուղղութեամբ գրած քննութեանց առակին մասը լոյս հանեց 1891, «Մովս. խորհրդացի եւ Նահապետաց ազգաբանութիւնը» խորագրով, ուր Եւսեբի Գրոնիկ. Մար-Աբասայ եւ Ա. Գաթրիկեանի ժամանագրութեան ինչպիսի յիշեցնել, Նահապետաց ազգաբանութեան ցուցակները մանրամասն քննութեանց առնելէն վերջը՝ սոս Կարրիէի թիւն յանձնեցաւ թէ Մար-Աբաս եւ Մ. խոր. միեւնոյն անձն է, բայց ճիշդ չեղաւ: Բաշորք տարին զբոց «Նորագոյն աղբիւր Մովսէսի խորհրդացոյ», ուսումնասիրութիւնը, յետոյ՝ «Եւսեբի» մըն ալ կցեց նախորդին: Այս յօդուածները լոյս տեսան նախնաւոր գաղղիարէն ընագրաւ եւ հայերէն թարգմանութեամբ Հանդէսին մէջ: Երկու յօդուածներուն մէջ ընաց ցուցնել, որ Զ. եւ Է. գրքերուն մէջ գրուած ու թարգմանուած գործերն են Մ. խորենացոյ աղբիւրները, այսպէս Մ. Սեդեհատուր վարը: Մովսէսի եկեղեցական պատմութիւնը: Մարգարա, Պրոֆ. Կարրիէն ունենալ «Նորագոյն աղբիւրաց յալըրեց ակնի հիմնական երկու», «Արգարու զոյցը Մ. խորենացոյ պատմութեան մէջ»: Այս աշխատութեան մէջ ալ հայազգետն

«Carrière A. Moïse de Khôrène et les Génalogies patriarcales. Paris 1891. (տեւ «Հանդէս Ամբիւրայ» 1891, էջ 345):

«Հնագի. Ամբ. 1892 եւ 1893. քաջ. Nouvelles Sources de Moïse de Khôrène, études critiques par A. Carrière. Vienne imp. Mechitharistes 1893. 8 VIII+56. — Թարգմ. Է. Զ. Գաթման՝ «Նորագոյն աղբիւր Մ. խոր», Արեւն 1893, էջ 47-51. «Արգ. Մատնագրական», 8, Supplément Vienne 1894. 8° VIII+4. (Թարգմ. «Եւսեբի», Արեւ, 1894. 8° ԺԵԻ+43. «Արգ. Մատ», ԺԴԻ):

«La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khôrène. Paris 1895. (Թարգմ. Է. Գ. Ա. Մե-

մի առ մի ցոյց կու տայ խորհնացւոյ քաջագործութիւնները — պատմական տեսիլները, ամէն բան հայացքներու ճիշդ ու ճարտարութիւնն եւ ուղիւնր: 1899ին հրատարակէ «Էքէմանոս Հայաստանի ութ մեհանները, Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորհնացւոյ համամատ», երկաթիւնները, որով կ'ուզէ «խորհնացւոյ քանի մը տեղեր հետազոտելով՝ ցուցնել, որ այն տեղերը չեն կրնար որ եւ է արժեք մ'ունենալ պատմաբանի մը համար, եւ անհնցմէ հանուած հետեւութիւնն դնել վաղածանան են:» Ասորի ուղղակի կերպով խորհնացւոյ վրայ գրածներն են միայն, որիչ շատ մը գործեր ալ ունի գրած, որոնցմէ շատերը նմանապէս հայկականներէ բերու վրայ են. այսպէս. «Հայ. լեզուի քերականութիւն»,⁵ մը. «Հայկական նշխարատիկ մ'արձանագրութիւնը, Ասորիւնակիի հաւաքածոյն»,⁶ «Լատինահայ հին հեռագիր բառարանի մը հրատարակութիւնը»,⁷ հանդերձ տեղեկութեամբ. «Ասանթի պատմութեան հայ. մէկ ճնադիր»,⁸ «Ամիսեհրական թղթակցութիւն Սրբոյն Աւուղոսի եւ Կարինիացւոյ»,⁹ «Գրիգորի Յուրոնեցւոյն Արեւելից պատմութեան մէկ գլխոյն վրայ»,¹⁰ եւս: Կարիքի հայերէն լեզուա. յօդուած մըն ալ գրած է, որ «Բանասեր.ի մէջ հրատարակուեցաւ 1899ին, «Լեւոն Ե.ի ընծայեալ լեզուի»,¹¹ վերնագրով: Հայագէտին վերջին գրուածն եղաւ. «Որովորի եւ Արշմիրի մէջ հրատարակուեցաւ 1899ին, «Լեւոն Ե.ի ընծայեալ լեզուի»,¹² լոկ բնագրական համամատութիւն մըն է, որուն վրայ ինչպէս նաեւ Մար-Արապայ եւ խորհնացւոյ, խոստացած էր ուսումնասիրութիւններ գրել իւր «սիրած ուսումնաթիւրերէն», «Հանգուս Ամսօրեայ»ի մէջ, բայց գ.գ.բ.խտարար մահէ՞ր տուած խոստման

կատարումը կանխեց: — «Բանասեր» մ. 1-ին կ'իմանանք թէ Պրոֆ. Կարիքիի բաց թողուցած աթոռը գրուած է այժմ ծանօթ լեզուաբան Պրոֆ. Մէյէ, երկուստարգ հայագէտն: — Միւր արտագին շնորհաստուութիւններն:¹³ ԿԷՏԿ

ՔԵՂՔԵՂՔԵՂՔՆ ԾԵԾԱՌԵԻԸ

Անձնաւ, 25 Փետրուար 1902:

Ալէծուի ու խոռվայից ամսոյս 20ին Նորին Սրբութիւնը Լեւոն Ժ. Բանաստայպետը, յուրախութիւն ըսվանդակ կլծ. հաստացելոց մեծաւ հանդիսի ու շքեղութեամբ տօնեցի հոռմ՝ իւր հարուստ տոհմականօք լի Բանաստայպետութեան քաննահիշգրամակի (1878—1902) մոյից ոսկեղէն յօրելանը: Իրաց արդի պարագայից մէջ, Պետրոսի նաւակին այսպիսի իմաստուն ղեկավարէ մը վարուիլը միայն եւ միայն երկնային անքին տեսչութեան կրնայ վերագրուիլ...: Լեւոն Ժ. Կլծ. կրօնի տարածման համար ցոյցցած գործունէութիւնը, քրիստոնեայ հասարակութեան մէջ բարոյից ապականութեան դէմ՝ բրած աշխուրջ գգուչութիւնը, եւ զանազան ամէն կարգի եկեղեցական եւ արտաքին գիտութեանց ծաղկելուն ու նակայաքայլ յառաջանալուն համար ցոյց տուած անզուգական եռանդն ու հովանաւորութիւնը, դարձեալ միւս կողմանէ աշխարհի իշխանութեանց ու պետութեանց նետ ունեցած ղիւսանակն յարաբերութիւններն ու եկեղեցականէ մը չապատեւելու խորին քաղաքագիտութիւնն, իւրաքանչիւր ազգաց եկեղեցական ու աշխարհական իրաւանց գիտութիւնը են են, այնպիսի զարմանալի ու անսովոր եղանակաւ իւր վրան կենդրոնացած են, որ համայն աշխարհը զարմացուցած են եւ դեռ իսկ:

Լեւոն Ժ. Իննետասներորդ դարու այս նակալ հանճարը՝ ըսվանդակ քրիստոնէական եկեղեցական պատմութեան

* Տեղւոյ անձկութեան պատմաբան՝ շատ մ'ուրիշ յօդուածներ զատ՝ Մատենադարանայաններն եւ Ժողովրդագրական ալ զուրս մնացին այս անգամ: ԽԻՔ.

Եկեղեցական, «Երգարու լեզուը Մ. Խորհնացւոյ պատմութեան մէջ», Անձնաւ 1897, 8° էջ 46-107 «Մ. Գ. Մ.», Խ. Բ.)

1 Les huit Sanctuaires de l'Arménie payenne, d'après Agathange et Moïse de Khorene. Etude critique Paris 1899, 8° pp. 29. «Հայ. լեզու». 4. 6. 8. 9. 10. 11. 12. 13. «Հանգուս Ամսօրեայ», եւ. ապա «Մ. Գ. Մ. Կարինիացւոյ», Լեւ. աշխարհագրի տեսիլով մը. 1899, 8° էջ 48:

14 Grammaire arménienne par Lauer, traduite revue et augmentée par A. C. Paris 1893.

15 Inscriptions d'un reliquaire arménien de la collection Basilewski, publiées et traduites, avec deux héliogravures. Paris 1883.

16 Un ancien glossaire latin-arménien, publié et annoté par A. C. Paris 1886, 8° p. 19.

17 Une version arménienne de l'histoire d'Asséneth. «Nouveaux Mélanges Orientaux». Paris 1886. 8° pp. 473-511.

18 Carrière A. et Berger S. La Correspondance apocryphe de Saint Paul et des Corinthiens, ancienne version latine et traduction du texte arménien. Paris 1891, pp. 23.

19 Sur un chapitre de Grégoire de Tours relatif à l'histoire d'Orient: École pratique des hautes études Section des sciences historiques et philologiques. Annuaire. Paris, Imp. Nat. 1897, 1898.

20 21 «Հանգուս Ամսօրեայ», 1900, էջ 183-88: